

ΠΕΤΡΑΓΜΕΝΑ
Ι' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

(ΧΑΝΙΑ, 1-8 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2006)

ΤΟΜΟΣ Α3

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

ΚΕΡΑΜΙΚΗ – ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ – ΤΕΧΝΗ –
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ – ΛΑΤΡΕΙΑ – ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΟ
– ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

—ΑΝΑΤΥΠΟ—

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ»

ΧΑΝΙΑ 2011

Επιμέλεια τόμου:

Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη,

Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς,

Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού (*mvlazaki@otenet.gr*)

& Ελένη Παπαδοπούλου,

Αρχαιολόγος, ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών

Αρχαιοτήτων (*epapadopoul@yahoo.gr*)

Διορθώσεις, σελιδοποίηση και τυπογραφική φροντίδα:

Κωστής Ψυχογιός (*pezanos@otenet.gr*)

Εκτύπωση & βιβλιοδεσία: «Τυποκρέτα» – Γ. Καζανάκης Δ/χοι Α.Β.Ε.

Βι.Πε. Ηρακλείου Κρήτης (*info@kazanakis.gr*)

Η έκδοση πραγματοποιείται με την υποστήριξη του Υπουργείου

Πολιτισμού και Τουρισμού (*www.culture.gr/*)

Την ευθύνη της έκδοσης έχει το Δ.Σ. του «Χρυσοστόμου»:

Αντώνης Πετρουλάκης (*πρόεδρος*), Κώστας Μαυρακάκης (*αντιπρόεδρος*),

Βαγγέλης Μπούρμπος (*γραμματέας*), Χαράλαμπος Σκριβλιωτάκης (*ταμίας*),

Γιάννης Κουκλάκης, Αικατερίνη Μανιά, Κωνσταντίνος Πρώμος (*μέλη*).

ISBN (vol.) : 978-960-9558-05-1

ISBN (set) : 978-960-8648-02-9

© 2011 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ»

ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ 1899

Χάληδων 83, 731 31 Χανιά Κρήτης. Τηλ. & fax : 28210-53879

www.chrysostomos-chania.gr/ E-mail: *chrysostomos@otenet.gr*

Μινωική βίλα Επάνω Ζάκρου – Ξεστή 3
Ακρωτηρίου Θήρας: Εντοπίζοντας κοινά
θεματολογικά, τεχνοτροπικά και τεχνολογικά
στοιχεία σε δύο σύγχρονα μεταξύ τους
εικονογραφικά προγράμματα

Αφορμή για την παρούσα μελέτη στάθηκε η συγκυρία της ταυτόχρονης κατά τα τελευταία χρόνια συντήρησης δύο τοιχογραφικών συνόλων από δύο διακεκριμένα κτήρια των αρχών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο. Το πρώτο προέρχεται από τη λεγόμενη «μινωική βίλα» της Επάνω Ζάκρου (Πλάτων 1964: 163-67· Πλάτων 1965: 216-24· Πλάτων 1974: 60, 62) και περιλαμβάνει κατ' αποκλειστικότητα φυτικά και διακοσμητικά θέματα (Πλάτων Λ. 1999: 342-43· Πλάτων Λ. 2001: 138· Platon L. 2002: 153-54· Platon L. 2004: 389).¹ Το δεύτερο, από την Ξεστή 3 Ακρωτηρίου Θήρας,

⁽¹⁾ Επίκουρος καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 451 10 Ιωάννινα.
E-mail: agvlach@cc.uoi.gr

⁽²⁾ Επίκουρος καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστημιούπολη Ζωγράφου, 157 84 Ζωγράφου. E-mail: eplaton@arch.uoa.gr

⁽³⁾ Αρχαιολόγος, Πρόγραμμα ΜΕ. Πίσσσιδες, 721 00 Άγιος Νικόλαος Κρήτης.
E-mail: lisachr@otenet.gr

1 Η λεπτομερής καταγραφή του υλικού από τη βίλα της Επάνω Ζάκρου χρηματοδοτήθηκε από το πρόγραμμα ΕΠΕΑΕΚ II στο πλαίσιο του έργου «Πυθαγόρας II – Ενίσχυση ερευνητικών ομάδων στα Πανεπιστήμια», με συγχρηματοδότηση 75% από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και 25% από Εθνικούς Πόρους. Η

είναι ήδη γνωστό κατά μεγάλο μέρος του στη βιβλιογραφία, λόγω του ειδικού ενδιαφέροντος που παρουσιάζουν οι σκηνές τελετουργιών στις οποίες συμμετέχουν ανθρώπινες μορφές (Marinatos 1984: 61-84· Ντούμας 1992: 127-75 εικ. 93-137· Vlachopoulos 2008). Η θεματολογία του πρώτου συνόλου περιορίζει τις δυνατότητες σύγκρισης σε δύο μόνο από τις θεματολογικές κατηγορίες που αφορούν το σύνολο της Ξεστής 3, λαμβανομένου υπόψη ότι, στην τελευταία αυτή περίπτωση, οι συγκεκριμένες ενότητες συνιστούν μάλλον το «σκηνικό» της κυρίως δράσης, εντασσόμενες σε ένα πολύ πιο σύνθετο και πολυεπίπεδο εικονογραφικό πρόγραμμα (Vlachopoulos 2008· Vlachopoulos 2010).

Η βίλα της Επάνω Ζάκρου, ένα κτήριο του οποίου τόσο ο χαρακτήρας όσο και η σχέση με το γειτονικό ανάκτορο δεν έχουν απολύτως διασαφηνισθεί (Πλάτων 1964: 163· Platon L. 2002: 154-55), είχε χαρακτηριστεί από τον Ν. Πλάτωνα τόσο ως «αγροικία» (Πλάτων 1964: 163· Πλάτων 1965: 216) όσο και ως «αγρέπαυλις» (Platon 1981: 397), κάτι που φανερώνει τους δισταγμούς του ανασκαφέα του ως προς τον προσδιορισμό, κατά κύριο λόγο, της κοινωνικο-οικονομικής σημασίας του. Μία γρήγορη ματιά στη θέση, την αρχιτεκτονική, την εσωτερική κόσμιση και τα κινητά ευρήματα του κτηρίου αρκεί για να γίνει αντιληπτό από πού «πήγαζε» αυτή η αμυχανία. Η θέση του, πάνω στο φυσικό πέραςμα που συνδέει την ενδοχώρα με την παράκτια ζώνη, είναι ιδανική για την εγκατάσταση μιας μονάδας εκμετάλλευσης της εύφορης αυτής κοιλάδας (Πλάτων 1964: 163· Πλάτων 1965: 224), που στις μέρες μας έχει αποδοθεί αποκλειστικά στην καλλιέργεια της ελιάς. Η ύδρευση και άρδευση της γης είναι εύκολη, χάρη στη διοχέτευση νερού, με τη βοήθεια αγωγών, από τη βουνίσια πηγή, βορειοδυτικά του σημερινού χωριού (Πλάτων 1965: 220· Platon L. 1992: 166-67· Πλάτων Α. 1995: 774). Τη χρήση του ίδιου πηγαίου νερού και κατά τα μινωικά χρόνια αποδεικνύει η παρουσία, ανάμεσα στα ευρήματα του κτηρίου, δύο πήλινων κρου-

μέχρι σήμερα συντήρηση του υλικού πραγματοποιήθηκε από το συντηρητή κ. Κ. Νικάκη, με την οικονομική υποστήριξη του Institute for Aegean Prehistory. Τα σχέδια και οι ζωγραφικές αποκαταστάσεις οφείλονται στον D. Faulmann, ενώ η ψηφιακή φωτογράφιση των συντηρημένων κομματιών στο Μ. Ζωιτόπουλο.

νών, με απόληξη πλαστικά διαμορφωμένη σε κεφάλι ζώου, ίσως φιδιού.² Η αγροτική, όμως, σημασία της οικοδομικής αυτής μονάδας επιβεβαιώνεται από την υπόλοιπη σκευή της: προεξάρχουσα θέση σε αυτήν κατέχουν μία πλήρης εγκατάσταση σταφυλοπιεστηρίου (Πλάτων 1964: 165-66· Πλάτων 1965: 218-19· Koraka – Platon L. 1993: 55-6)³ και ένας αριθμός μεγάλων πίθων, που πιστοποιεί τη συγκέντρωση και αποθήκευση ενός σημαντικού σε όγκο αγροτικού πλεονάσματος (Πλάτων 1964: 222· Πλάτων 1974: 62).⁴ Τα υπόλοιπα πήλινα ευρήματα είναι μάλλον φτωχά, ενώ τα επιμέρους αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του κτηρίου δεν ξεφεύγουν από το πλαίσιο των γνωρισμάτων μιας συνηθισμένης μινωικής κατοικίας, ανάλογης εκείνων του παράκτιου οικισμού.⁵

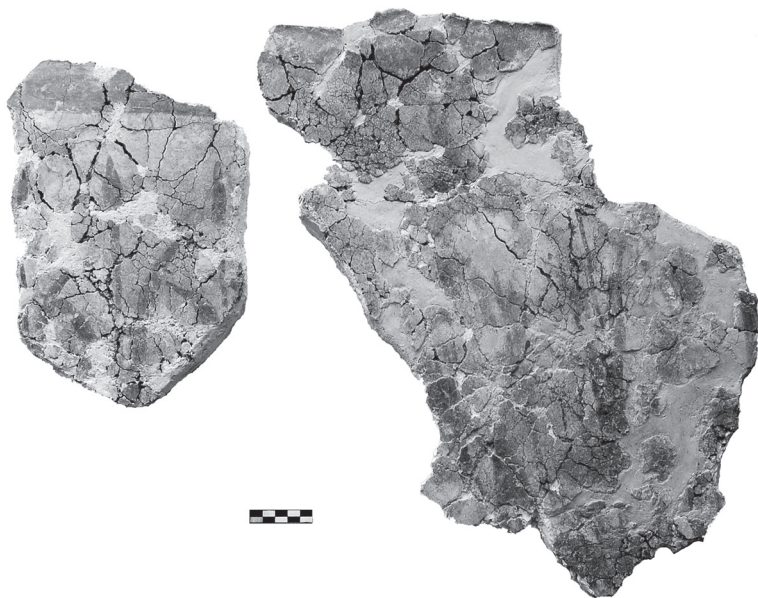
Σε αυτό το πλαίσιο, μάλλον αναπάντεχη ήταν η ανακάλυψη των υπολειμμάτων ενός αριθμού τοιχογραφικών συνθέσεων, των οποίων τόσο το θεματολόγιο, όσο και η ποιότητα εκτέλεσης, θα μπορούσαν να συγκριθούν μόνο με εκείνα πολυτελών κτηρίων που βρίσκονταν σε άμεση εξάρτηση από τη μητρόπολη της τοιχογραφικής τέχνης, δηλαδή την Κνωσό (Πλάτων 1964: 166· Πλάτων 1965: 220-22· Platon L. 2002: 154-55· Platon L. 2004: 390). Η εικόνα μάλιστα μιας πλούσια τοιχογραφημένης κατοικίας στην ευρύτερη ζώνη της παράκτιας εγκατάστασης της Ζάκρου έρχεται σε καταφανή αντίθεση με

2 Για αναφορές στον έναν από αυτούς βλ. Πλάτων 1964: 167· Πλάτων 1965: 220· Platon L. 1992: 153, 154, 157-58, 163, 167, pl. XIII-XV· Πλάτων Λ. 1995: 767-68, 771, 773, 774, πίν. ΠΕ': εικ. 2, ΠΗ': εικ. 8. Ο δεύτερος ταυτίστηκε κατά τη διάρκεια των πρόσφατων εργασιών καταγραφής και συντήρησης του υλικού από το εν λόγω κτήριο.

3 Ίχνη μίας ακόμα, ίσως δευτερεύουσας, εγκατάστασης σταφυλοπιεστηρίου, επισημάνθηκαν σε ένα μικρό γειτονικό δωμάτιο (Γ) του οικήματος (Koraka – Platon 1993: 56).

4 Ένας μάλιστα από τους πίθους αυτούς έσωζε εγχάρακτη επιγραφή της Γραμμικής Α γραφής, το πρώτο σημείο της οποίας έχει ταυτισθεί με το ιδεόγραμμα του κρασιού (Πλάτων – Brice 1975: 156, 230· Πλάτων Λ. 2002α: 11· Palmer 1994: 37).

5 Παρόλο που θα πρέπει να αναφερθεί η —έστω και περιορισμένη χρήση— οικονομικών υλικών πολυτελείας, όπως γυψολίθου και πωρολίθου (Πλάτων Ν. 1965: 219, 222). Ανάλογα υλικά έχουν χρησιμοποιηθεί μόνο σε διακεκριμένα οικοδομήματα στη γειτονική ανακτορική θέση.

Εικ. 1α : Σπαράγματα τοιχογραφίας που απεικονίζει τοπίο με καλάμια από τη Βίλα της Επάνω Ζάκρου

την απουσία ανάλογης ποιότητας τοιχογράφησης στο γειτονικό ανάκτορο. Εκεί, το εικονογραφικό πρόγραμμα, αυστηρό, πομπώδες, και χωρίς χάρη, είχε ως στόχο μάλλον τον εντυπωσιασμό του απαίδευτου, παρά την εκτίμηση του καλλιεργημένου (Πλάτων 1974: 158-60, 169· Πλάτωνος 1990: πίν. 27β).

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του κτηρίου της Επάνω Ζάκρου φανερά επιτελούσε άλλους σκοπούς. Οι τοίχοι των δωματίων του ισογείου έσωζαν μόνο μονόχρωμα, κυρίως λευκά, επιχρίσματα. Ο επάνω όροφος, όμως, είχε κοσμηθεί με εικονιστικές τοιχογραφίες, αρκετά κομμάτια από τις οποίες βρέθηκαν πεσμένα στην επίχωση που δημιουργήθηκε κατά την καταστροφή του κτηρίου (Πλάτων 1964: 166· Πλάτων 1965: 220-22). Οι τοιχογραφικές συνθέσεις, αν και όπως φαίνεται πολυάριθμες, σώζονται δυστυχώς πολύ αποσπασματικά και μάλλον σε κακή κατάσταση, με ίχνη φωτιάς εμφανή σε

Εικ. 1β : Σπάραγμα τοιχογραφίας με καλάμια από το Ακρωτήριο Θήρας

αρκετά από τα κομμάτια τους (Πλάτων 1964: 166). Μία από αυτές, όμως, σώζει αρκετά τμήματα, ώστε να είναι δυνατή η αποκατάσταση τουλάχιστον του βασικού της θέματος (εικ. 1α). Πρόκειται για ένα τοπίο με καλάμια (Πλάτων Λ. 1999: 343· Platon L. 2002: 154, pl. XLVIIIa· Platon L. 2004: 389, εικ. 32.9), αποδοσμένα σε πυκνή διάταξη σε δύο χρώματα. Τα υδροχαρή φυτά εμφανίζονται

κλειστά, με λογχόσχημους ύπερους, και κλίνουν ελαφρά, θα έλεγε κανείς ότι «θροϊζουν» στο απαλό φύσημα του ανέμου. Ένα κομμάτι σώζει την άνω απόληξη του εικονιστικού θέματος, που περιορίζεται από ζώνη ωχρού χρώματος. Αν κρίνει κανείς από την παρουσία κάποιων σπαραγμάτων με ωχρό βάθος και ερυθρές ή κυανές ταινίες, η ανώτερη αυτή ζώνη πρέπει να έφερε διακοσμητικά θέματα, σήμερα δυσπροσδιόριστα.

Μικρότερα κομμάτια από το ίδιο ανασκαφικό περιβάλλον αποδεικνύουν την παρουσία και άλλων φυτικών συνθέσεων, που ίσως κοσμούσαν τους τοίχους της ίδιας αίθουσας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει κομμάτι με επαναλαμβανόμενο θέμα ερυθρού κρινοπάπυρου με διπλή απόληξη στο άνθος, μέσα σε ρομβοειδή διάχωρα, τιςγωνιώδεις ενώσεις των οποίων τονίζουν μικροί γαλάζιοι ρόδακες (Πλάτων Α. 1999: 342-43, πίν. 208β· Platon L. 2002: 154, pl. XLVIIIb) (εικ. 3, επάνω). Αν και ο τρόπος διευθέτησης της διακόσμησης υπακούει στους κανόνες της δυνατής επ' άπειρον επανάληψης του βασικού θέματος, υποβάλλοντας την αντιγραφή της από κάποιο υφαντό (Shaw 2000· Shaw – Laxton 2002: 93-102), η συγκεκριμένη τοιχογραφία δεν φαίνεται να καταλάμβανε επιφάνεια μεγάλων διαστάσεων. Η μικρή κλίμακα του θέματος θα δυσχέραινε την παρατήρησή του από απόσταση κουράζοντας την όραση, ενώ η παρουσία μιας στενής ζώνης με το βασικό θέμα να σχηματίζει αλυσίδα, που φανερά αποτελούσε όριο της σύνθεσης, υποστηρίζει την υπόθεση ότι αυτή κοσμούσε κάποιο περιθύρωμα ή πλαίσιο παραθύρου.

Τα κομμάτια των τοιχογραφικών συνθέσεων από την επίχωση των υπόλοιπων δωματίων σώζονται ακόμα πιο αποσπασματικά, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατη η όποια υποθετική αποκατάστασή τους. Μερικά από αυτά παρουσιάζουν ομοιότητες με επιμέρους στοιχεία άλλων μινωικών και θηραϊκών τοιχογραφιών, όπως εκείνα που φέρουν εναλλασσόμενες ζώνες σε ερυθρό, λευκό και κυανό χρώμα, ή κάποια άλλα με επάλληλες πυκνές λωρίδες διαφορετικών χρωμάτων, που πιθανότατα αποδίδουν φλεβωτούς λίθους ορθομαρμαρώσεων ή πολυτελών πέτρινων αγγείων.⁶ Την υψηλή ποιότητα, όμως,

6 Μία πολύ όμοια τοιχογραφία κοσμεί τον πεσσό του «υπογείου αδύτου», στα

Εικ. 3, επάνω : Τμήμα τοιχογραφίας με κρινοπαπύρους σε ρομβοειδή διάχωρα από τη Βίλα της Επάνω Ζάκρου (αποκατάσταση D. Faulmann)

Εικ. 3, κάτω : Θέμα διπλού κρινοπαπύρου σε αγγείο της ΥΜ ΙΒ περιόδου από το ανάκτορο της Ζάκρου

της εργασίας των καλλιτεχνών της Επάνω Ζάκρου υπογραμμίζει η παρουσία κομματιού που σώζει παπυροειδή φυτά, με άνθη σε κυανό και ερυθρό χρώμα και μίσχους σε ωχρό-υποκάστανο, τοποθετημένα σε λοξή διάταξη ως προς τον κάθετο άξονα της σύνθεσης (Πλάτων 1965: 221· Πλάτων Α. 2000: πίν. 135· Πλάτων Α. 2001: πίν. 88β) (εικ. 4). Η εκτέλεση του σχεδίου είναι εξαιρετική και η όλη απόδοση, που

Χανιά (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1993). Για θέματα που μιμούνται φλεβώσεις ορθομαρμαρώσεων και λίθινων αγγείων σε τοιχογραφίες της Θήρας, βλ. Μαρινάτος 1974: 18, πίν. 48-51, 56-57 και Ντούμας 1992: 50-51 εικ. 14-17, 86-91 εικ. 49-56, 96-97 εικ. 63-64.

Εικ. 4 : Τοιχογραφία με παπυροειδή από την Επάνω Ζάκρο
(σχέδιο D. Faulmann)

θυμίζει εκείνη της θηραϊκής «Τοιχογραφίας της Άνοιξης» (Ντούμας 1992: 100-107 εικ. 66-76), παρά τον υβριδικό χαρακτήρα του θέματος, χαρακτηρίζεται από κινητικότητα και ζωντάνια, σε μια προσπάθεια του ζωγράφου το φανταστικό και ονειρικό να γίνει δεκτό ως τμήμα του περιβάλλοντος κόσμου (Warren 2000: 375-78 fig. 15-21).

Η παρουσία τοιχογραφιών αυτής της ποιότητας —πιθανότατα έργων ενός περιοδεύοντος συνεργείου τοιχογράφων με έδρα την Κνωσό (Platon L. 2002: 154)— σε ένα οικοδόμημα αγροτικού προορισμού θα μπορούσε να ερμηνευθεί μόνο ως αποτέλεσμα της εικονικής ανάμιξης δύο φάσεων ως προς τη σημασία και λειτουργία του κτηρίου (Platon L. 2002: 155). Όμως, η κεραμική παρουσιάζεται ομοιογενής χρονολογικά, ενώ πουθενά στο κτήριο δεν διαπιστώθηκαν δύο αρχαιολογικά στρώματα ή περισσότερες από μία αρχιτεκτονικές φάσεις. Τα πήλινα αγγεία ανήκουν, ως προς τους τύπους και τη διακόσμησή τους, στην ΥΜ ΙΒ περίοδο, ενώ μερικά από τα θέματα των τοιχογραφιών απαντούν σε κεραμικά της ίδιας περιόδου από

το γειτονικό ανάκτορο⁷ (εικ. 3, κάτω). Η αλυσίδα των ανθέων στο πλαίσιο της τοιχογραφίας με τους κρινοπαπύρους, αλλά και το ίδιο το θέμα και η σύνταξη της παράστασης, βρίσκουν κοντινά παράλληλα στην «Τοιχογραφία με τα στεφάνια», από ένα ΥΜ ΙΒ οικοδόμημα στην Κνωσό (Warren 1985: 196-98, fig. 1· Warren 2000: 367 fig. 5). Όλα αυτά δείχνουν ότι η χρονική στιγμή της δημιουργίας των τοιχογραφιών δεν απέχει πολύ από εκείνη της κατασκευής και χρήσης της κεραμεικής. Ως εκ τούτου, η αλλαγή της σημασίας του κτηρίου πρέπει να συνέβη λίγο μόνο χρόνο πριν από την οριστική καταστροφή του, κάτι που δεν φαίνεται αταίριαστο με την εικόνα που παρουσιάζει ο παράκτιος οικισμός της Ζάκρου κατά την τελευταία περίοδο της ζωής του.⁸

Το τοιχογραφικό σύνολο από την Ξεστή 3 χρονολογείται με ασφάλεια στην ΥΚ Ι περίοδο. Το κτήριο είναι πανταχόθεν ελεύθερο, τριώροφο, πολύ επιμελημένης κατασκευής και πιθανότατα βρισκόταν κοντά στην προκυμαία του οικισμού (Ραλγνου 2005: 54-62). Αποτελείται από 15 δωμάτια στο ισόγειο, 15 στον πρώτο όροφο και άγνωστο αριθμό δωματίων στο δεύτερο, από τον οποίον διατηρήθηκαν ελάχιστα αρχιτεκτονικά λείψανα (Βλαχόπουλος 2005: 38-39 εικ. 2· Vlachopoulos 2008).

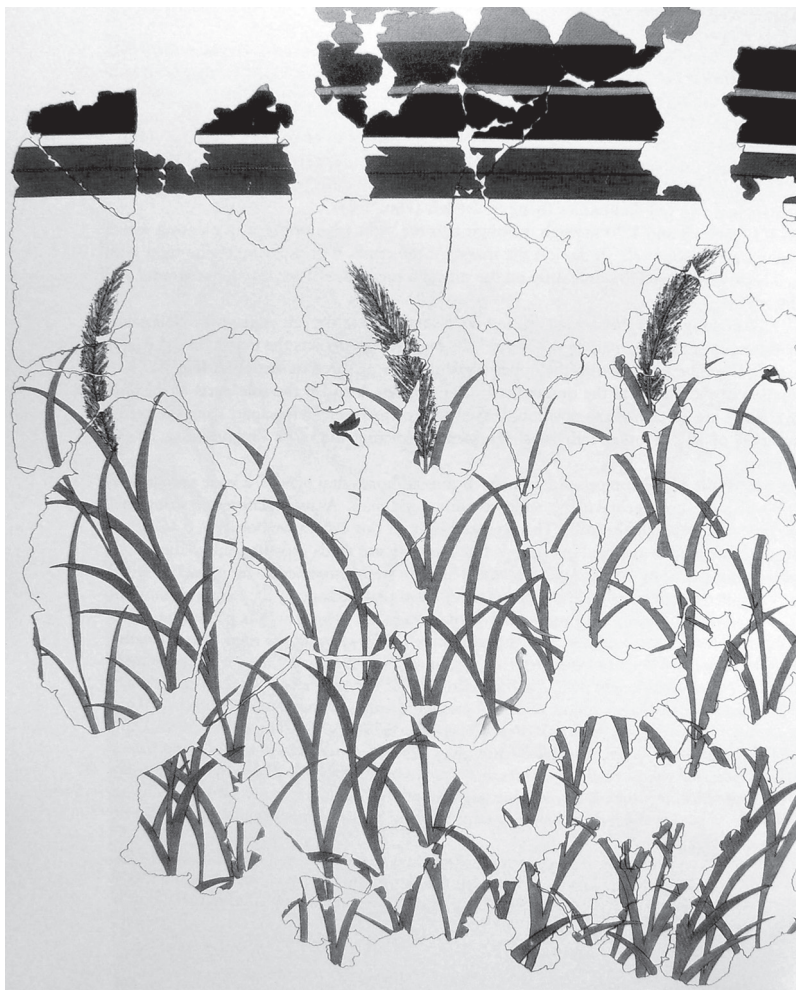
7 Όπως το θέμα του καλαμιώνα, αλλά και του κρινοπαπύρου με διπλό ύπερο, που εμφανίζεται σε μία ΥΜ ΙΒ γεφυρόστομη πρόχου από το ανάκτορο. Παρόλο που, γενικά, έχει γίνει δεκτό ότι τα εικονογραφικά θέματα των αγγείων συχνά είχαν ως «πηγή έμπνευσης» τις τοιχογραφίες, δεν είναι δυνατό να επιβεβαιωθεί ότι μεσολαβούσε κάποιο υπολογίσιμο διάστημα μεταξύ της δημιουργίας των πρωτότυπων μορφών και εκείνης των κεραμικών μιμήσεών τους (Cameron 1978: 588).

8 Βλ. Α. Πλάτων, «Το ανάκτορο και ο μινωικός οικισμός της Ζάκρου, λίγες μόνο ώρες πριν από τη μεγάλη καταστροφή», στον Τόμο Α2 (σελίδες 439-460) των παρόντων *Πεπραγμένων του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Παλαιότερα, είχε γίνει δεκτό ότι η χρονολογική διαφορά μεταξύ των δύο φάσεων στη λειτουργία του κτηρίου αντιπροσώπευε ένα μεγαλύτερο διάστημα, που στη σχετική χρονολόγηση θα αντιστοιχούσε σε αυτό που χωρίζει την ΥΜ ΙΑ από την ΥΜ ΙΒ περίοδο (Platon L. 2002: 154-55· Platon L. 2004: 389).

Το αρχιτεκτονικό ιδίωμα της Ξεστής 3, με το μεγάλο κλιμακοστάσιο, την ευρύτατη χρήση πολυθύρων, τη μοναδική εκτός Κρήτης δεξαμενή καθαρμών και τον πυκνότατο τοιχογραφικό διάκοσμο, παραπέμπει σε δημόσιο κτήριο, στο οποίο, τουλάχιστον στο ανατολικό ήμισυ, ελάμβαναν χώρα τελετουργίες (Marinatos 1984: 14 fig. 4a, 73 fig. 51). Τα κινητά ευρήματα, αγγεία καλής κατασκευής και πήλινα σκεύη ειδικού τύπου, είναι δηλωτικά της λειτουργικής ιδιομορφίας του. Λίθινα και πήλινα λυχνάρια ικανοποιούσαν τις αυξημένες ανάγκες φωτισμού, ενώ φορητές και κτιστές εγκαταστάσεις συνδέονται με τη χρήση νερού (Vlachopoulos 2010· Vlachopoulos 2007).

Οι τοιχογραφίες —και τεχνοτροπικά— ανήκουν στην τελευταία φάση του οικισμού. Από τις θεματικές κατηγορίες του σύνθετου εικονογραφικού προγράμματος θα αναφερθούμε εδώ μόνο σε εκείνες, που δημιουργούν ένα επίπεδο θεματικών, στυλιστικών και τεχνολογικών συγκρίσεων με τις αντίστοιχες ενότητες από τη βίλα της Επάνω Ζάκρου.

Στην ενότητα των φυτικών συνθέσεων, αναμφίβολα, το πλέον προβεβλημένο φυτό είναι ο κρόκος, γύρω από τον οποίον πλέκεται ο βασικός συμβολιστικός μίτος της εικονογραφίας του κτηρίου (Marinatos 1984: 65 κ.ε.· Βλαχόπουλος 2005: 36-37, εικ. 6-8· Vlachopoulos 2010· Vlachopoulos 2008). Δεύτερο είναι το σταχωμένο καλάμι, με τους πυκνούς καλαμιώνες να φυτρώνουν μέσα από κυματιστό ορίζοντα νερού, ποταμού ή έλους. Τα δίχρωμα καλάμια, ωχρά και γαλάζια, καλύπτουν τέσσερις τουλάχιστον τοίχους των χώρων που βρίσκονται δίπλα από το κροκόφυτο περιβάλλον της Πότνιας (Vlachopoulos 2000· Vlachopoulos 2008). Ο καλαμιώνας, ένα υδρόβιο τοπίο μέσα στο οποίο πετούν αγριόπαπες και λιβελούλες (εικ. 5), παραπέμπει ευθέως στα περιδέραια της Μεγάλης Θεάς, που —καθόλου τυχαία σε μία παράσταση ιδεολογικού φόρτου— αποτελούνται από χάντρες σε σχήμα πάπιας και λιβελούλας (Ντούμας 1992: 131, εικ. 122, 125-126· Βλαχόπουλος 2005: 37, εικ. 10· Vlachopoulos 2008). Τα καλάμια λυγίζουν από τον άνεμο που περνάει ανάμεσα και με τη χρωματική επικάλυψη των ώριμων κίτρινων από τα νεότερα γκριζα (εικ. 1β) που μόλις ξεπροβάλλουν δημιουργούν

Εικ. 5 : Σχεδιαστική αποκατάσταση τμήματος
της θηραϊκής τοιχογραφίας του καλαμιώνα

μία τοπιογραφική σύνθεση εξαιρετικής τέχνης (Vlachopoulos 2000: 633-39 fig. 1-8).

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο καλαμιώνας της Ξεστής 3 οφείλει την ύπαρξή του στην «εικονογραφική αναγκαιότητα» να

δηλωθεί σε πραγματική κλίμακα ο φυσικός χώρος δίπλα στον οποίο επιτελείται η εμφάνιση της Πότνιας. Και πράγματι, όσο διαρκούσε η συντήρηση της τοιχογραφίας, την προηγούμενη δεκαετία, στην αιγαιακή ζωγραφική δεν ήταν γνωστή κάποια ανάλογη παράσταση. Στον έντονα υβριδικό κόσμο της μινωικής ζωγραφικής, ανάμεσα στα πολλά φυτά των φανταστικών «μινωικών κήπων», υπήρχαν βέβαια και λίγα καλάμια (Vlachopoulos 2000: 644-46· Warren 2000: 378 fig. 19), αλλά κανένα από αυτά δεν είχε ζωγραφιστεί με την πιστότητα του θηραϊκού καλαμιώνα και τον εξαιρετα φιλοτεχνημένο θύσανό του. Πρόσφατα, όμως, ανασκαφές σε άθικτα σημεία του οικισμού έφεραν στο φως σπαράγματα καλαμιών από την Ξεστή 4 (Δωμάτιο 2), και έναν ολόκληρο πυκνό καλαμιώνα στις παραστάδες πολυπαραθύρου ενός καινούργιου κτίσματος, στα ΒΑ της ανασκαφής.⁹ Φαίνεται, λοιπόν, πως το θέμα του καλαμιού ήταν ιδιαίτερα αγαπητό στο Ακρωτήρι και δεν χρησιμοποιήθηκε μόνο ως τμήμα σύνθετων αφηγηματικών σκηνών, αλλά και αυτοτελώς, ως διακοσμητικό θέμα για την κάλυψη μεγάλων επιφανειών.

Η καταφανής εικονογραφική σχέση των θηραϊκών καλαμιώνων —και ιδιαίτερα ο κυματιστός βάλτος με τα αγκυρόσχημα που δηλώνουν το νερό— με το θέμα των «αγγείων των καλαμοειδών» της ειδικής ανακτορικής παράδοσης στην Κρήτη (Betancourt 1976· Betancourt 1985: 140, 145 pl. 18:D, 21:A-C· Vlachopoulos 2000: 646-47 fig. 13, 651-52 fig. 17-18) οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτός ο εικονογραφικός τύπος αποκρυσταλλώθηκε πρώτα στη μνημειακή ζωγραφική, πιθανόν στη Θήρα. Ισχυρή ένδειξη γι' αυτό αποτελεί μία σειρά ντόπιων αγγείων πολυτελείας με πυκνούς καλαμιώνες, των αρχών της ΥΚ Ι περιόδου (Vlachopoulos 2000: 648-49 fig. 14-16).

Πρόσφατα συντηρημένη, η τοιχογραφία με τις λυγαριές από το δωμάτιο 9 αποτελεί τη δεύτερη αμιγώς φυτική σύνθεση από την Ξεστή 3 (Ντούμας 1992: 188 εικ. 151· Ντούμας 2006: 9 εικ. 14· Vlachopoulos 2008).¹⁰ Τα κλωνάρια του φυτού φυτρώνουν πάλι

9 Το καινούργιο κτήριο αποκαλύφθηκε στο φρέαρ του πεσσού 78, κατά τις ανασκαφές για τη θεμελίωση των πεσσών του νέου στεγάστρου (2001).

10 Στο Ντούμας 1992 αναφέρεται εκ παραδρομής ως τόπος εύρεσης των λυγαριών το δωμάτιο 17 του Συγκροτήματος Δ.

από την κυματιστή —μονόχρωμη όμως εδώ— επιφάνεια νερού. Τα φύλλα αποδίδονται με ωχρό χρώμα, ενώ τα κομψά σχεδιασμένα άνθη με γαλάζιο.

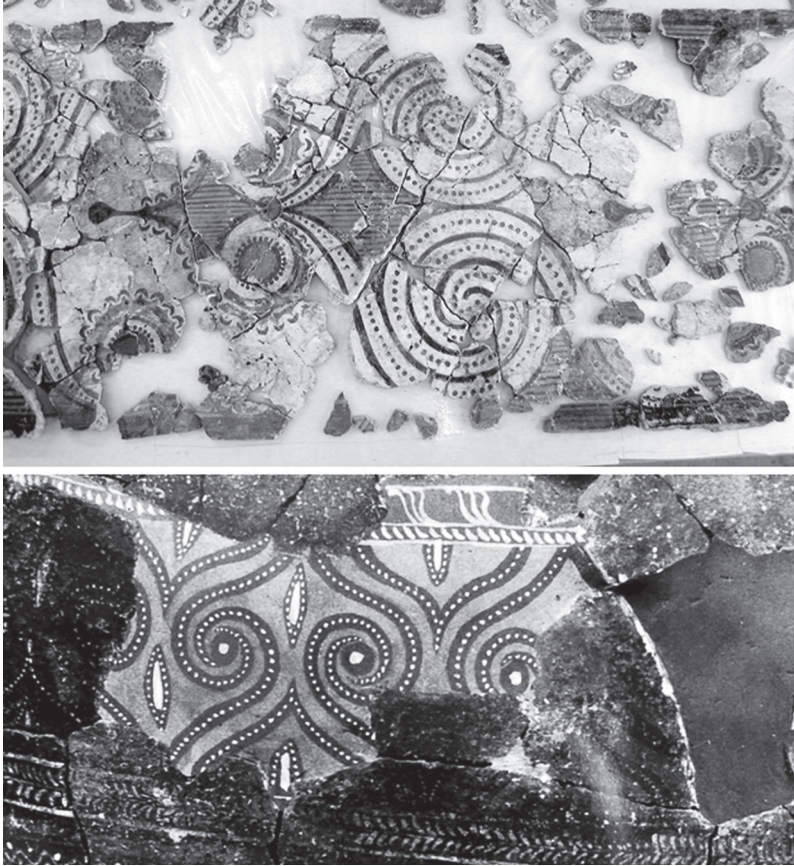
Ο δεύτερος όροφος του κτηρίου αποτελεί έναν ιδιόμορφο αρχιτεκτονικά και εικονογραφικά χώρο, που μόλις τώρα αρχίζουμε να αντιλαμβανόμαστε στις τρεις διαστάσεις του. Τεράστιες συνθέσεις, όπως μία που φτάνει σε μήκος τα 5,50 και πλάτος τα 3,50μ., χωρίς ανοίγματα θυρών ή παραθύρων, περιλαμβάνουν εξαιρετικής σχεδιαστικής ακρίβειας σπείρες, που σε κατακόρυφα ζεύγη δημιουργούν ένα χρωματικό και γεωμετρικό «κάμπο» σπειροειδούς κίνησης (Βλαχόπουλος 2005: 38 εικ. 13· Ντούμας 2006: 9 εικ. 1· Vlachopoulos 2008). Το θέμα εμφανίζεται σε τρεις εκδοχές — στα μεγάλα ζευγάρια σπειρών που δημιουργούν καρδιάσχημα θέματα (εικ. 6, επάνω), στα αντίστοιχα ζευγάρια που τρέχουν οριζόντια πάνω από τα προηγούμενα και την επανάληψη του ίδιου θέματος σε μακριές ζωφόρους (Ντούμας 2006: 9 εικ. 2-3· Vlachopoulos 2008). Παραλλαγή του θέματος των σπειρών που τρέχουν οριζόντια, σε ζεύγη, απαντά και σε μακριά ζωφόρο από το δωμάτιο 9 (Ντούμας 1992: 132-33 εικ. 93-94).¹¹ Στην κεραμεική της Θήρας, η τρέχουσα σπείρα αποτέλεσε αγαπητό θέμα από τη ΜΚ περίοδο. Σε πίθο του εικονογραφικού ρυθμού με παράσταση γρυπών σε ιπτάμενο καλπασμό, πολύχρωμες σπείρες και ρόδακες εμφανίζονται σε ένα από τα πρωιμότερα συμπλέγματά τους (Μπουλώτης 2005: 57 εικ. 37-38).

Τέλος, σε διπλανό χώρο του ίδιου ορόφου, οι «ανάγλυφοι ρόμβοι», με την ίδια χρωματική παλέτα από την οποία έγιναν οι σπείρες, δημιουργούν ένα γεωμετρικό θέμα υψηλής τέχνης και σχεδιαστικής πλαστικότητας (Ντούμας 1992: εικ. 136-137· Βλαχόπουλος 2005: 38-39 εικ. 12).

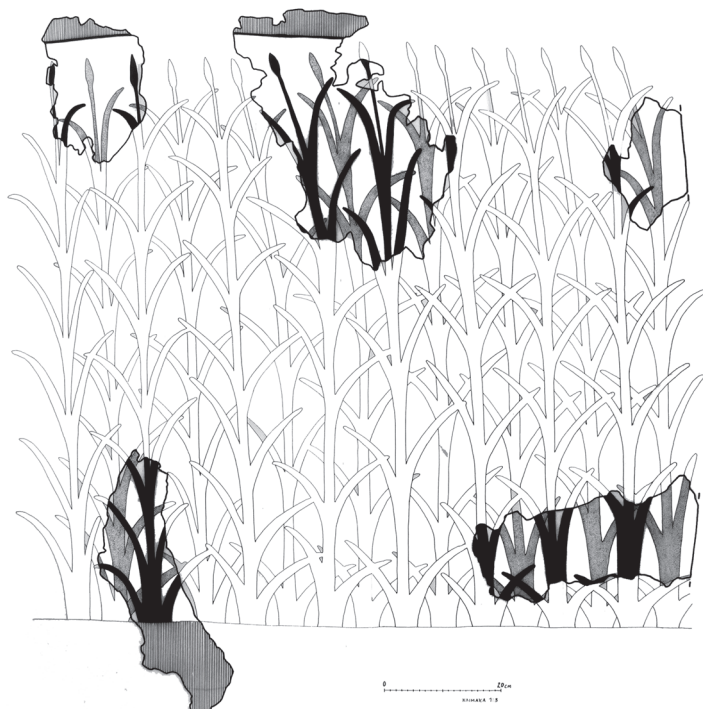
Η απόπειρα σύγκρισης των τοιχογραφιών της Ξεστής 3 με εκείνες από την Επάνω Ζάκρο θα πρέπει να ξεκινήσει από τη θεματο-

11 Στο Ντούμας 1992 αναφέρεται εκ παραδρομής ως τόπος εύρεσης της ζωφόρου το δωμάτιο 2.

Εικ. 6, επάνω : Καρδίοσχημα θέματα από την τοιχογραφία των σπειρών, από την Ξεστή 3 του Ακρωτηρίου Θήρας
Εικ. 6, κάτω : Καρδίοσχημο θέμα τονισμένο με λευκές στιγμές σε πιθαμφορέα από το ανάκτορο της Ζάκρου

λογία τους. Σε αυτό τον τομέα, ευχερέστερη είναι η σύγκριση των δύο καλαμιώνων, που αποτελούν και το συνδετικό κρίκο των δύο προγραμμάτων. Ο καλαμιώνας της Ζάκρου δεν είναι όμως μοναδικός στο *corpus* των τοιχογραφιών της Κρήτης. Το 1999, ο Don Evelyn δημοσίευσε ένα σχέδιο καλαμιώνα του Mark Cameron, από

Εικ. 2 : Σχεδιαστική αποκατάσταση του καλαμιώνα της Επάνω Ζάκρου (αποκατάσταση D. Faulmann)

μια τοιχογραφία που προέρχεται από οικία βόρεια της «Βασιλικής Οδού» της Κνωσού (Evely 1999: 206-207). Το θέμα στη Ζάκρο φανερά βρίσκεται κοντύτερα σε αυτό της κνωσιακής τοιχογραφίας. Τα καλάμια, σε αντίθεση με εκείνα της Ξεστής 3, εμφανίζονται όλα κλειστά, με λογχόσχημους ύπερους, ενώ ο συνδυασμός της χλωρίδας με την πανίδα στη θηραϊκή τοιχογραφία απουσιάζει και από τα δύο κρητικά δείγματα (εικ. 2). Στην Ξεστή 3, το θέμα βρίσκεται σε πλήρη εικονογραφική ανάπτυξη, με τα φυτά να σχηματίζουν σταχωμένους θυσάνους και το βάλτο από τον οποίο φύονται να αποδίδεται εμφατικά (Vlachopoulos 2000) (εικ. 5). Η τοιχογραφία της Ζάκρου πλησιάζει περισσότερο εκείνη της Κνωσού και στον τομέα

των χρωμάτων, όπου το μαύρο και το καστανό χρώμα έχουν πάρει τη θέση του γαλάζιου και του ωχρού του θηραϊκού έργου. Τέλος, αν και στον καλαμιώνα της Ζάκρου, όπως και του Ακρωτηρίου, τα σκουρόχρωμα καλάμια έχουν ζωγραφιστεί μπροστά από τα ωχρά-καστανά, το αποτέλεσμα υπολείπεται σε φυσικότητα εκείνου της Ξεστής 3 (εικ. 1α και 1β).

Λιγότερο στον τομέα της θεματολογίας και περισσότερο σε εκείνο της σύνταξης, ανήκουν οι ομοιότητες της τοιχογραφίας των κρινοπαπύρων της Ζάκρου με εκείνη των ανάγλυφων ρόμβων της Ξεστής 3 (Ντούμας 1992: εικ. 136-137· Βλαχόπουλος 2005: 38-39 εικ. 12). Στην πρώτη, το κόκκινο άνθος βρίσκει παράλληλο στα κόκκινα κρίνα του θυρώματος του λεγόμενου ιερού, στο «άδυτο» του ισογείου της Ξεστής 3 (Μπουλώτης 2005: 29 εικ. 6· Vlachopoulos 2010), ενώ στην αμιγώς φυσιοκρατική του διάσταση απαντά στα λευκά κρίνα που κρατά μία από τις «κυρίες με τις ανθοδέσμες» (Βλαχόπουλος 2003: 534 εικ. 9, 20, 22· Βλαχόπουλος 2005: 38 εικ. 11· Vlachopoulos 2007). Το θέμα του ρόδακα εμφανίζεται με γλωσσόσχημα φύλλα αντί των οξύληκτων της θηραϊκής τοιχογραφίας, προσεγγίζοντας περισσότερο τους μικρούς ρόδακες στις γιρλάντες ενός από τα ικρία της τοιχογραφίας της Δυτικής Οικίας (Μαρινάτος 1974: πίν. 56· Ντούμας 1992: εικ. 55, 61). Η όλη σύλληψη, τέλος, παρουσιάζει αναλογίες με εκείνη της τοιχογραφίας της Ξεστής, παρόλο που η τελευταία έχει εκτελεσθεί σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα.¹²

Ως προς τη σύνταξη και την εκτέλεση των θεμάτων, ομοιότητες μπορούν να εντοπισθούν και μεταξύ του θέματος των παπυροειδών φυτών της Επάνω Ζάκρου και εκείνου της λυγαριάς της Ξεστής 3. Η σπείρα, τέλος, αν και εμφανίζεται σε αποσπασματικό σπάραγμα από τη μινωική βίλα,¹³ δεν φαίνεται να αποτέλεσε βασικό θέμα κάποιας σύνθεσης, τουλάχιστον στην έκταση που αποτέλεσε η θηραϊκή της

12 Ο μεγαλύτερος αποκατεστημένος τοίχος με την τοιχογραφία των ανάγλυφων ρόμβων έχει ύψος 1,91μ. και πλάτος 2,52μ.

13 Σε συνδυασμό με θύσανο φύλλων, σε ένα θέμα που απαντάται και σε ΥΜ ΙΒ αγγεία από το γειτονικό ανάκτορο.

παραλλαγή.¹⁴ Τα καρδιόσχημα θέματα της τοιχογραφίας της Ξεστής όμως, τόσο ως προς τον τρόπο απόδοσης όσο και ως προς τη διάταξή τους, προσεγγίζουν εκείνα ενός ωραίου πιθαμφορέα από το μινωικό ανάκτορο (Platon 2004: εικ. 32.4) (εικ. 6).

Στον τομέα της τεχνικής, η μακροσκοπική εξέταση των τοιχογραφιών των δύο κτηρίων έδειξε τα εξής:

1. Για τους τοίχους της βίλας της Επάνω Ζάκρου χρησιμοποιήθηκε κυρίως ένας τύπος κονιάματος, το λευκό/υπόλευκο κονίαμα με ελάχιστες προσμίξεις, σε μία ή δύο στρώσεις. Στο Ακρωτήρι, εκτός από το επιφανειακό στρώμα που παρουσιάζει την ίδια σύνθεση με της Ζάκρου, σώζονται και υποστρώματα, που συνίστανται σε αδρότερο κονίαμα με πολλές προσμίξεις, οργανικές (άχυρα και ξυλαράκια) και ανόργανες (πετραδάκια, θραύσματα παλαιότερων τοιχογραφιών) σε ποικίλες αναλογίες.

2. Στη βίλα το κονίαμα όπου θα γινόταν η τοιχογράφηση απλωνόταν απευθείας πάνω στους τοίχους (ίσως από πλίνθους), όπως φαίνεται από τα αποτυπώματα αχύρου και καλαμιών στην πίσω όψη μερικών δειγμάτων. Και στις δύο θέσεις, όμως, η επιφάνεια πάνω στην οποία επρόκειτο να γίνει το σχέδιο είχε καταστεί λεία και γυαλιστερή. Πρωτοτυπία των τοιχογραφιών της Ζάκρου είναι η δημιουργία, σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις, τραχωτής επιφάνειας, πάνω στην οποία εκτελέσθηκε τμήμα της ζωγραφικής παράστασης (εικ. 7).

3. Στις συνθέσεις της βίλας, οι περισσότερες από τις ταινίες, που πρέπει να καταλάμβαναν το ανώτερο τμήμα των τοιχογραφημάτων, φαίνεται πως έγιναν με ελεύθερο χέρι, αφού λιγοστά είναι τα κομμάτια που σώζουν ίχνη οριοθέτησης με τη βοήθεια νήματος. Για την οριοθέτηση των ζωγραφικών ζωνών όμως, υπάρχουν περιπτώσεις που χρησιμοποιήθηκαν ως οδηγοί πρόχειρες εγχαραξίς,

14 Αναλογίες τόσο ως προς το ίδιο το θέμα της σπείρας, όσο και ως προς τον τρόπο απόδοσής του παρουσιάζει μία τοιχογραφία από ένα κτήριο βόρεια της «Βασιλικής Οδού» της Κνωσού, το οποίο καταστράφηκε στην ΥΜ ΙΒ περίοδο (Hood 2000: 29, fig. 5). Παρόμοια απόδοση του θέματος των τρεχουσών σπειρών, με τονισμό του βασικού σχεδίου με λευκές στιγμές, βρίσκουμε σε έναν ωραίο ΥΜ ΙΒ πιθαμφορέα από το Σκλαβόκαμπο (Μαρινάτος 1948: 83, παρ. πίν. 1:2).

Εικ. 7 : Σπάραγμα τοιχογραφίας από την Επάνω Ζάκρο με εικονιστικό θέμα εκτελεσμένο επάνω σε τραχωτή επιφάνεια

μια πρακτική που στο Ακρωτήριο απαντάται σπάνια.

4. Στις τοιχογραφίες της Ζάκρου, έχουν εντοπισθεί, σε ορισμένες περιπτώσεις, ίχνη προσχεδίου του θέματος, είτε με εγχαράξεις (εικ. 8) είτε με χρώμα. Η μέθοδος της χρήσης ενός «ζωγραφικού» προσχεδίου δεν έχει ακόμα εντοπισθεί στις θηραϊκές τοιχογραφίες.

Εικ. 8 : Λεπτομέρεια της τοιχογραφίας με τους κρινοπαπύρους όπου διακρίνεται προσχέδιο με εγχαράξεις

Συμπερασματικά, η συγκριτική εξέταση των τοιχογραφιών της μινωικής βίλας της Επάνω Ζάκρου με εκείνες από την Ξεστή 3 έδειξε ότι:

1. Τα δύο κτήρια τοιχογραφήθηκαν περίπου την ίδια εποχή, αν και κάποια επιμέρους στοιχεία θα μπορούσαν να υποστηρίξουν ότι το εικονογραφικό πρόγραμμα της Ξεστής 3 είναι ελαφρά πρωιμότερο.¹⁵

2. Τα δύο τοιχογραφικά σύνολα απηχούν την ύπαρξη, στο χώρο του Αιγαίου κατά την αρχή της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, ενός ενιαίου, ήδη διαμορφωμένου, θεματολογίου, από το οποίο, κατά περίπτωση, γινόταν η επιλογή φυτικών και γεωμετρικών θεμάτων.

3. Η παγίωση εικονογραφικών, θεματικών και τεχνοτροπικών, προτύπων δεν οδήγησε σε μία στείρα ψυχαναγκαστική επανάληψή τους. Η ένταξη των προτύπων αυτών είτε σε αφηγηματικού χαρακτήρα παραστάσεις είτε σε απλά διακοσμητικές συνθέσεις φανερώνει τον ελεύθερο χειρισμό τους, σύμφωνα με τις οδηγίες ή τις ανάγκες των παραγγελιοδοτών, ή και τις δεξιότητες και εμπειρίες των καλλιτεχνών. Ο εμπλουτισμός ή άλλες διαφοροποιήσεις των βασικών θεμάτων υπακούουν στην ίδια αρχή.

¹⁵ Το συμπέρασμα αυτό θα πρέπει να γίνει δεκτό με κάποια επιφύλαξη, αφού οι κάποιες εικονογραφικές διαφορές θα μπορούσαν να αποδοθούν στην ύπαρξη δύο διαφορετικών τοπικών παραδόσεων.

4. Τέλος, η τεχνολογία κατασκευής στις δύο θέσεις παρουσιάζει μικρές διαφοροποιήσεις. Αυτές είτε οφείλονται στην επίδραση μιας πρωιμότερης ανά θέση τοπικής παράδοσης, είτε στη διαφορετική εμπειρία ή μαθητεία των τοιχογράφων που εργάσθηκαν στις δύο θέσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1993 : Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, «Υπόγειο άδυτο ή “δεξαμενή καθαρμών” στα Χανιά», *AAA* 1988 (1993): 56-76.
- Betancourt 1976 : P.P. Betancourt, «Economic Implications of the Reed Painter's Vases», *Temple University Aegean Symposium* 1: 15-17.
- _____. 1985 : P.P. Betancourt, *The History of Minoan Pottery*, Princeton.
- Βλαχόπουλος 2003 : Α. Βλαχόπουλος, «Βίρα-Μάινα': Το χρονικό της συντήρησης μίας τοιχογραφίας από την Ξεστή 3 του Ακρωτηρίου», στο Α. Βλαχόπουλος – Κ. Μπίρταχα (επιμ.), *ΑΡΓΟΝΑΥΤΗΣ. Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών*, Αθήνα, 505-526.
- _____. 2005 : Α. Βλαχόπουλος, «Το κτίριο Ξεστή 3 του Ακρωτηρίου Θήρας. Μία εικονογραφημένη Βίβλος του προϊστορικού Αιγαίου χωρίς κείμενο», *Εικαστική Παιδεία* 21: 34-39.
- Cameron 1978 : M. Cameron, «Theoretical Interrelations among Thera, Cretan and Mainland Frescoes», στο C. Dumas – H.C. Puchlet (επιμ.), *Thera and the Aegean World*, London, 579-592.
- Evely 1999 : D. Evely (επιμ.), *Fresco: A Passport into the Past. Minoan Crete through the Eyes of Mark Cameron*, Athens.
- Hood 2000 : M.S. Hood, «The Wall Paintings of Crete», στο Sherratt 2000, 21-32.
- Koraka – Platon L. 1993 : K. Koraka – L. Platon, «Ληνοί μινωικοί», *BCH* 117: 35-101.
- Μαρινάτος 1948 : Σ. Μαρινάτος, «Το μινωικόν μέγαρον Σκλαβοκάμπου», *ΑΕ* : 69-96.

- _____. 1974 : Σ. Μαρινάτος, *Ανασκαφαί Θήρας VI (1972)*, Αθήναι.
- _____. 1976 : Σ. Μαρινάτος, *Ανασκαφαί Θήρας VII (1973)*, Αθήναι.
- Marinatos 1984 : N. Marinatos, *Art and Religion in Thera. Reconstructing a Bronze Age Society*, Athens.
- Μπουλώτης 2005 : Χ. Μπουλώτης, «Πτυχές θρησκευτικής έκφρασης στο Ακρωτήριο», *Αλς* 3: 20-75.
- Ντούμας 1992 : Χ. Ντούμας, *Οι τοιχογραφίες της Θήρας*, Αθήνα.
- _____. 2006 : Χ. Ντούμας, «Οι εργασίες στο Ακρωτήριο κατά το 2006», *Αλς* 4: 7-16.
- Palmer 1994 : R. Palmer, *Wine in the Mycenaean Palace Economy* (Aegaeum 10), Liège.
- Palyvou 2005 : C. Palyvou, *Akrotiri Thera. An Architecture of Affluence 3,500 Years Old*, Philadelphia.
- Πλάτων Α. 1995 : Α. Πλάτων, «Πλαστικής μορφής μινωικοί κρουνοί», στα *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 25-29 Αυγούστου 1991)* [= Νέα Χριστιανική Κρήτη 6-7 (1994-1995)], Α2, Ρέθυμνο, 767-775.
- _____. 1999 : Α. Πλάτων, «Εργασίες μελέτης και συντήρησης ευρημάτων Ανασκαφών Ζάκρου», *ΠΑΕ* : 341-344.
- _____. 2000 : Α. Πλάτων, «Εργασίες μελέτης και συντήρησης Ανασκαφών Ζάκρου», *ΠΑΕ* : 195-198.
- _____. 2001 : Α. Πλάτων, «Εργασίες μελέτης και συντήρησης ευρημάτων Ανασκαφών Ζάκρου», *ΠΑΕ* : 137-140.
- _____. 2002 : Α. Πλάτων, «Εργασίες μελέτης και συντήρησης ευρημάτων Ανασκαφών Ζάκρου», *ΠΑΕ* : 125-129.
- _____. 2002α : Α. Πλάτων, «Τα μινωικά αγγεία και το κρασί», στο Α.Κ. Μυλοποταμιτάκη (επιμ.), *Οίνος παλαιός ηδύποτος, (Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου στους Κουνάβους Ηρακλείου, Απρίλιος 1998)*, Ηράκλειο, 5-24.
- Platon L. 1992 : Α. Πλάτων, «Ο μινωίτης “κρηνοφύλαξ”», *Cretan Studies* III : 149-171.
- _____. 2002 : L. Platon, «The Political and Cultural Influence of the Zakros Palace on Nearby Sites and in a Wider Context», στο J. Driessen – I. Schoep – R. Laffineur (επιμ.), *MONUMENTS OF MINOS. Rethinking the Minoan Palaces. (Proceedings of the International Workshop "Crete*

- of the hundred Palaces?*”, *Université Catholique de Louvain-la-Neuve, 14-15 December 2001*), (Aegaeum 23), Liège/Austin, 145-156.
- _____. 2004 : Α. Πλάτων, «Το Υστερομινωικό Ι ανάκτορο της Ζάκρου: μία «Κνωσός» έξω από την Κνωσό;», στο G. Cadogan – E. Hatzaki – A. Vassilakis (επιμ.), *Knossos: Palace, City, State. (Proceedings of the Conference in Herakleion organized by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans’s Excavations at Knossos)*, (BSA Studies 12), London, 381-392.
- Πλάτων 1964 : Ν. Πλάτων, «Ανασκαφαί Ζάκρου», *ΠΑΕ* : 142-168.
- _____. 1965 : Ν. Πλάτων, «Ανασκαφαί Ζάκρου», *ΠΑΕ* : 187-224.
- _____. 1974 : Ν. Πλάτων, *Ζάκρος. Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, Αθήναι.
- Platon 1981 : Ν. Platon, *La civilization égéenne*, Paris.
- Πλάτων – Brice 1975 : Ν. Πλάτων – W. Brice, *Ενεπίγραφοι πινακίδες και πίθοι γραμμικού συστήματος Α εκ Ζάκρου*, Αθήναι.
- Πλάτωνος 1990 : Μ. Πλάτωνος, «Καθαρτήριες δεξαμενές και λουτρά στο μινωικό κόσμο», στα *Πεπραγμένα του ΣΤ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 24-30 Αυγούστου 1986)*, Α2, Χανιά, 141-155.
- Shaw 2000 : Μ.С. Shaw, «Anatomy and Execution of Complex Minoan Textile Patterns in the Procession Fresco from Knossos», στο Α. Καρέτσου (επιμ.), *Κρήτη – Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών. Μελέτες*, Ηράκλειο, 52-63.
- Shaw – Laxton 2002 : Μ.С. Shaw – K. Laxton, «Minoan and Mycenaean Wall Hangings. New Light from a Wall Painting at Ayia Triada», *Creta Antica* 3: 93-104.
- Sherratt 2000 : S. Sherratt (επιμ.), *Proceedings of the First International Symposium on the Wall Paintings of Thera*, (Ιδρυμα Π. Νομικός, Αύγουστος 1997), Αθήνα.
- Vlachopoulos 2000 : Α. Vlachopoulos, «The Reed Motif in the Thera Wall-Paintings and Its Association with Aegean Pictorial Art», στο Sherratt 2000, 631-656.
- _____. 2007 : Α. Vlachopoulos, «Mythos, Logos and Eikon. Motifs of Early Greek Poetry and the Wall Paintings of Xeste 3, Akrotiri», στο R. Laffineur – S.P. Morris (επιμ.), *ΕΠΟΣ. Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology. (Proceedings of the 11th International*

al Aegean Conference, Los Angeles, UCLA – The J. Paul Getty Villa, 20-23 April 2006), (Aegaeum 28), Liege/Austin, 107-118.

Vlachopoulos 2008 : A. Vlachopoulos, «The Wall Paintings from the Xeste 3 Building at Akrotiri, Thera. Towards an Interpretation of Its Iconographic Programme», στο N. Brodie – J. Doole – G. Gavalas – C. Renfrew (επιμ.), *HORIZON. Symbolism, Interactions, Centrality. Recent Work on the Prehistory of the Cyclades*. McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge, 491-505.

Vlachopoulos 2010 : A. Vlachopoulos, «L'espace rituel revisité: architecture et iconographie dans la Xestè 3 d'Akrotiri, Théra», στο I. Boehm – S. Müller-Celka (επιμ.), *Espace civil, espace religieux en Égée durant la période mycénienne. Approches épigraphique, linguistique et archéologique. Actes des journées d'archéologie et de philologie mycéniennes tenues à la Maison de l'Orient et de la Méditerranée – Jean Pouilloux les 1er février 2006 et 1er mars 2007*, Maison de l'Orient et de la Méditerranée – Jean Pouilloux, Lyon, 171-198, 209-212.

Warren 1985 : P. Warren, «The Fresco of the Garlands from Knossos, στο P. Darques – J.-C. Poursat (επιμ.), *L' iconographie minoenne. Actes de la Table Ronde d'Athènes (21-22 Avril 1983)*, (BCH suppl. 11), Paris, 187-208.

_____. 2000 : P. Warren, «From Naturalism to Essentialism in Thera and Minoan Art» στο Sherratt 2000, 364-380.

